

«Αιφνιδιάστηκε ο Χρήστος Λαμπράκης την 21^η Απριλίου 1967;»

Νίκος Αλιβιζάτος

Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Δεν ήταν η εκτροπή καθ' εαυτήν που αιφνιδίασε τον Χρήστο Λαμπράκη, στις 21 Απριλίου 1967, όσο η προέλευσή της. Από αλλού την περίμενε (στέμμα, στρατηγοί) και από αλλού ήρθε (συνταγματάρχες). Η κρίσιμη πάντως απόφασή του, εκείνο το πρωί, να συνεχίσει την έκδοση των εφημερίδων του, παρά την επιβολή λογοκρισίας, δεν είχε μόνο επιχειρηματικά κίνητρα, αλλά έδειχνε και πολιτική οξυδέρκεια: εκμετάλλευση όλων των περιθωρίων για την αποκατάσταση, με τη βοήθεια και της Ευρώπης, μιας σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κατά προτίμηση χωρίς βασιλιά. Κάτι που τελικά επετεύχθη.

Σε αντίθεση προς την κύρια ανταγωνίστριά του, την «Καθημερινή» της Ελένης Βλάχου που, με πρωτοσέλιδο μονόστηλο, πρόλαβε την είδηση του πραξικοπήματος¹, το «Βήμα» της 21^{ης} Απριλίου 1967 κυκλοφόρησε με τη συνήθη ύλη του: «Σήμα θριάμβου από την Θεσσαλονίκη», όπου, με ομιλία του, ο Γεώργιος Παπανδρέου επρόκειτο να ξεκινήσει τον προεκλογικό του αγώνα, δύο μέρες αργότερα, ήταν ο πεντάστηλος πρωτοσέλιδος τίτλος κορυφής, ενώ, στην πρώτη σελίδα πάντοτε, συνεχιζόταν η δημοσίευση σε συνέχειες του χρονικού του συνταγματάρχη Δημ. Χονδροκούκη με τίτλο «Η αληθινή ιστορία της χούντας». Το «Βήμα» δεν κυκλοφόρησε την επομένη, αλλά μόνο την μεθεπομένη, Κυριακή 23 Απριλίου 1967 υπό καθεστώς αυστηρής λογοκρισίας, αναγγέλλοντας την ορκωμοσία της κυβέρνησης Κόλλια.

¹ Με υπέρτιτλο «Την 2αν πρωϊνήν», το μονόστηλο κορυφής της πρώτης σελίδας της «Καθημερινής» της 21^{ης} Απριλίου 1967 είχε τίτλο «Εξερράγη στρατιωτικόν κίνημα. Συνελήφθησαν πολιτικοί άνδρες». Αξιοσημείωτο ήταν το ρεπορτάζ συντάκτη (ποιού άραγε;) της εφημερίδας «από την οικίαν του πρωθυπουργού Παν. Κανελλόπουλου, επί της οδού Ξενοκράτους 15», όπου ένοπλοι φαντάροι τον εμπόδισαν να πλησιάσει.

Όσο για τα «Νέα» που, εκείνα τα χρόνια, τυπώνονταν νωρίς το πρωί και κυκλοφορούσαν το μεσημέρι, δεν εκδόθηκαν την 21^η Απριλίου, αλλά μόλις την 24^η Απριλίου 1967, υπό καθεστώς βέβαια λογοκρισίας και οκτάστηλο πρωτοσέλιδο τίτλο κορυφής: «Ο στρατός απεσόβησεν το αιματοκύλοσμα» και επίσης οκτάστηλο υπότιτλο «Ομάδες κρούσεως της Κεντροαριστεράς και Αριστεράς θα επιχειρούσαν κατάλυσιν του κράτους κατά την συγκέντρωσιν της Θεσσαλονίκης. Θα κατελάμβαναν το Διοικητήριο, την έδραν του Γ' Σ.Σ., θα έκαιαν ομοίωμα του Βασιλέως».

Σημειωτέον ότι η ταυτότητα και των δύο εφημερίδων του Συγκροτήματος παρέμενε αμετάβλητη: ιδρυτής: Δημ. Λαμπράκης, εκδότης: Χ.Δ. Λαμπράκης, διευθυντής του μεν «Βήματος» ο Ανδρέας Δημάκος, των δε «Νέων» ο Κώστας Νίτσος, με διευθυντή συντάξεως του «Βήματος» τον Λέοντα Καραπαναγιώτη και αρχισυντάκτες των «Νέων» τους Βάσο Βαρίκα και Χρήστο Πασαλάρη. Σαν να μην είχε μεσολάβησει η επιβολή της δικτατορίας.

Τι είχε συμβεί στην πραγματικότητα; Τη νύχτα του πραξικοπήματος, αντιλαμβανόμενοι τι συνέβαινε, Χρήστος Λαμπράκης και Λέων Καραπαναγιώτης κρύφτηκαν σε σπίτια φίλων. Το μεσημέρι της 21^{ης} Απριλίου, ο Καραπαναγιώτης, ο οποίος είχε καταφύγει στο διαμέρισμα του αρχιτέκτονα Ντίνου Δοξιάδη, βολιδοσκόπησε στελέχη των δύο εφημερίδων. Τότε, κυριολεκτικά εκ των ενόντων, αποφασίστηκε η συνέχιση της έκδοσής τους. Όπως διηγήθηκε πολύ αργότερα η Λένα Σαββίδη στην Ελευθερία Κόλλια, «ξέραμε από παιδιά εμείς ότι δεν κλείνεις μια εφημερίδα»². Όχι μόνο γιατί δεν μπορείς να αφήσεις τόσο κόσμο στο δρόμο, αλλά και γιατί, παρά τη δικτατορία, η εφημερίδα, αν έμενε ανοιχτή, θα μετατρέποταν με τους ανθρώπους της σε εστία αντίστασης. «Δεν το διακηρύσσαμε, αλλά το ξέραμε», συμπλήρωνε η Λένα Σαββίδη. «Όλοι οι εργαζόμενοι δηλώσαμε πρόθυμοι να στηρίξουμε τη διακοπή», αν αποφασιζόταν, δήλωσε αργότερα ο Γιώργος Ρωμαίος, αρχισυντάκτης τότε του «Βήματος». «Τελικά, συνέχιζε,

² Βλ. την μαρτυρία της στο βιβλίο της Ελευθερίας Κόλλια, *Στα χρόνια του Χρήστου Λαμπράκη. Μαρτυρίες και αφηγήσεις για τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη (1957-2017)*, Αθήνα, Πατάκης, 2023, σελ. 139.

αποφασίστηκε η συνέχιση της έκδοσης. Ήταν απόφαση συλλογική. Απόφαση πολιτική. Και ήταν σωστή», κατέληγε³.

Από το αρχικό του κρησφύγετο, λίγες μέρες αργότερα, ο Χρήστος Λαμπράκης βρήκε καταφύγιο στο σπίτι της Δώρας Στράτου όπου, στις 2 Ιουνίου 1967 η Ασφάλεια τον εντόπισε και τον συνέλαβε. Κρατήθηκε σε απομόνωση επί τρίμηνο και πλέον, στις Σχολές Χωροφυλακής στο Γουδί και στην Υπηρεσία Αμέσου Επεμβάσεως της Χωροφυλακής στο Μαρούσι, ώσπου, στα τέλη Οκτωβρίου 1967 χούντα τον εξόρισε αρχικά στη Φολέγανδρο και στη συνέχεια στη Σύρο. Από εκεί, ύστερα από διαβήματα μεταξύ άλλων του Γάλλου και του Αμερικανού πρέσβη, απολύθηκε τα Χριστούγεννα του 1967. Τα χρόνια που ακολούθησαν συνελήφθη τουλάχιστον δύο φορές ακόμη, ζώντας υπό καθεστώς συνεχών απειλών. Όπως μπορώ να σας διαβεβαιώσω ο ίδιος, καθότι νεαρός συντάκτης τότε στο «Βήμα», ο Λαμπράκης δεν πάτησε το πόδι του στο κτίριο της οδού Χρήστου Λαδά όσο κρατούσε η προληπτική λογοκρισία. Επανήλθε, απόμακρος ωστόσο από τους συντάκτες, τον Νοέμβριο του 1969, όταν, μετά την έκδοση του δρακόντειου νόμου περί τύπου της δικτατορίας, η εφημερίδα πέρασε σε ένα υβριδικό καθεστώς αυτολογοκρισίας, που άφηνε εν τούτοις πολύ μεγαλύτερα περιθώρια αντιπαράθεσης με το καθεστώς. Στα περιθώρια αυτά όμως θα αναφερθούν άλλοι εισηγητές. Εγώ θα περιοριστώ σε πολύ λίγα, στα συμπεράσματα της εισήγησής μου.

Επιστρέφω έτσι στον τίτλο της εισήγησής μου: *Αιφνιδιάστηκε ο Χρήστος Λαμπράκης την 21^η Απριλίου 1967*; Για να απαντήσω στο ερώτημα αυτό, θα ανατρέξω προφανώς στα όσα προηγήθηκαν.

Έως το 1967, ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις που ο Χρήστος Λαμπράκης αρθρογράφησε επώνυμα. Προτού διαδεχθεί τον πατέρα του, το καλοκαίρι του

³ Στο ίδιο, σελ. 140. Ενδιαφέρον επίσης έχει η Μαρτυρία του Απόστολου Δοξιάδη για την ημέρα του πραξικοπήματος: «Ο Χρήστος Λαμπράκης κρυβόταν 'κάπου'», τους είπε ο Καραπαναγιώτης, «και είχε πει σ' εκείνον αλλά και σε κορυφαία στελέχη των εφημερίδων του να μη μείνουν στα σπίτια τους 'ώσπου να ξεκαθαρίσει η κατάσταση'», βλ. το βιβλίο του *Ερασιτέχνης επαναστάτης. Προσωπική μυθιστορία*, Αθήνα, Ίκαρος, 2018, σελ. 127 & επ., 136. Για την αποφράδα εκείνη ημέρα, βλ. και την μαρτυρία της Ελένης Καραπαναγιώτη, όπως αναρτήθηκε, πολλά χρόνια μετά, στην ιστοσελίδα *Inside Story*: <https://insidestory.gr/photostory/oi-protos-ores-tis-hoyntas?token=B2MTTyg9FT>

1957, εντόπισα, μεταξύ άλλων, μια σειρά εντυπώσεών του από ένα ταξίδι στην Αιθιοπία και την Κένυα –«εις την χώραν των Μάου-Μάου», όπως αναγραφόταν στον πρωτοσέλιδο τίτλο του «Βήματος»- τον Απρίλιο του 1954⁴. Την ίδια μέρα (20.4.1954), σε πρωτοσέλιδο άρθρο η εφημερίδα επέκρινε την κυβέρνηση του Λονδίνου για την άρνησή της να συζητήσει καν το Κυπριακό με την ελληνική κυβέρνηση. Για το «Βήμα», ήταν μια προσβολή όχι μόνο κατά του τότε πρωθυπουργού στρατάρχη Παπάγου, αλλά και κατά του ελληνικού λαού. Δεν είναι έτσι τυχαίο ότι, λίγους μήνες αργότερα –και ενόσω ο Χρήστος Λαμπράκης είχε αναλάβει την διεύθυνση του «Ταχυδρόμου»- το «Βήμα» αναδημοσίευε ανταπόκρισή του από το Λονδίνο, όπου –ως «συνεργάτης» πάντοτε του «Βήματος»- είχε εντοπίσει έγγραφα που αποδείκνυαν ότι η Αγγλία, επί Κατοχής, είχε δεσμευτεί να «ρυθμίσει» μεταπολεμικά το Κυπριακό⁵. Ήταν η εποχή που ο Δημήτρης Λαμπράκης ανησυχούσε προφανώς για την έλξη που ασκούσε η μουσική στον εικοσάχρονο γιό του, και προσπαθούσε να τον δελεάσει, προσφέροντάς του ζηλευτό βήμα στην ναυαρχίδα του Συγκροτήματος.

Την πρώτη εμφάνισή του, μετά την ανάληψη της διεύθυνσης του Συγκροτήματος ο Χρήστος Λαμπράκης την έκαμε στις 25 Αυγούστου 1957, ημέρα που άλλαξε και η ταυτότητα του «Βήματος». Διευθυντής παρέμενε πάντοτε ο Γεώργιος Συριώτης, διευθυντής σύνταξης γινόταν ο Ανδρέας Δημάκος, και ο Χρήστος Λαμπράκης εμφανιζόταν πλέον ως «εκδότης/ιδιοκτήτης». Σε πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο εντός πλαισίου, με τίτλο «Με την ιδίαν πίστιν, την ιδίαν προσήλωσιν», ο νεαρός εκδότης απέτιε φόρο τιμής στον εκλιπόντα πατέρα του και δεσμευόταν να ακολουθήσει τα αχνάρια του. «Ουδέποτε, τόνιζε, επέτρεψε εις τον εαυτόν του να γίνη ουραγός των εφημέρων ρευμάτων της κοινής γνώμης, Υπήρξε οδηγός της, μια συμπύκνωσις πολιτικών και πνευματικών χαρισμάτων, που του επέτρεπε να βλέπη μακρύτερα από πολλούς άλλους της γενεάς του και να χαράσσει εγκαίρως κατευθύνσεις»⁶. Ως

⁴ Βλ. «Το Βήμα», 20.4.1954. Εν είδει εισαγωγής σημειωνόταν: «Ο συνεργάτης του 'Βήματος' κ. Χρήστος Δ. Λαμπράκης, επανελθών από γοργήν περιοδίαν εις την Αιθιοπίαν και την Ανατολικήν Αφρικήν, θα δώση εις σειράν σημειωμάτων τας εντυπώσεις του».

⁵ Βλ. «Το Βήμα», 5.6.1954.

⁶ Βλ. «Το Βήμα», 25.8.1957.

φιλοδοξία, η υπόσχεση να τον μιμηθεί δεν ήταν διόλου μικρή για τον 23χρονο νέο επικεφαλής του Συγκροτήματος.

Την πραγματική του προεμίρα ως αρθρογράφος, ωστόσο, ο Λαμπράκης την έκανε τον Μάρτιο του 1958, δύο μήνες πριν από τις εκλογές της 12^{ης} Μαΐου του ίδιου έτους, με τέσσερα πρωτοσέλιδα άρθρα υπό τον γενικό τίτλο «Προς νέους εθνικούς προσανατολισμούς». Αξιοσημείωτες ήταν οι πρώτες λέξεις του εισαγωγικού σημειώματός τους:

«Πιστεύοντες ότι ο ρόλος του Τύπου δεν είναι μόνον η παρακολούθησις και η ανάλυσις των γεγονότων, αλλ'έγκειται κυρίως εις το να βοηθή την Κοινήν Γνώμην να ανευρίσκη την εκάστοτε ακολουθητέαν πορείαν, θεωρούμεν επίκαιρον, ενώ εισερχόμεθα εις τον δρόμον της νέας εκλογικής αναμετρήσεως, να επανεξετάσωμεν ορισμένα φλέγοντα εθνικά προβλήματα, επί των οποίων καλείται να αποφανθή ο ελληνικός λαός»⁷.

Στα άρθρα αυτά ο Λαμπράκης υποστήριζε ότι η Ελλάδα περιφρονείται συστηματικά από τους φίλους της και ότι ήταν επιβεβλημένο να διαπραγματευθεί με τους συμμάχους της για τις βάσεις και το Κυπριακό «μόνον από θέσεως ισοτιμίας». «Χρειαζόμεθα, τόνιζε, κυβέρνησιν υπερήφανον και θαρραλέαν, έχουσιν επίγνωσιν των ευθυνών της», πρότεινε την συγκρότηση διακομματικού οργάνου οικονομικής πολιτικής και μακροπρόθεσμο οικονομικό προγραμματισμό⁸.

Τον Οκτώβριο του 1958, με νωπό το 25% της ΕΔΑ στις εκλογές της 12^{ης} Μαΐου και την ανάδειξή της σε κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο Χρήστος Λαμπράκης δημοσίευσε στο «Βήμα» άλλη μια σειρά άρθρων, με τον εύλωττο γενικό τίτλο «Πού πάμε;»⁹. Θεωρούσε «νοσηρά» την άποψη που είχε διατυπωθεί τότε, ότι δηλαδή δεν πρέπει να επικρίνεται η κυβέρνηση Καραμανλή, διότι έτσι ευνοείται η ΕΔΑ, ζητούσε τροποποίηση του εκλογικού νόμου ώστε να απαγορευθούν οι συνασπισμοί, υποστήριζε ότι το νωπό τότε προηγούμενο της πραξικοπηματικής ανόδου του

⁷ Βλ. «Το Βήμα», 16.3.1958.

⁸ Βλ. «Το Βήμα», 18 & 19.3.1958.

⁹ Βλ. «Το Βήμα», 19, 21, 22, 23 & 24.10.1958

στρατηγού Ντε Γκολ στην εξουσία δεν μπορούσε να ακολουθηθεί στην Ελλάδα, χαρακτήριζε το αίτημα της Αριστεράς για «ανεξαρτησία» ουτοπικό, και, προπάντων υπογράμμιζε την ανάγκη να σχηματιστεί ένα «πραγματικά ελληνικό» «προοδευτικό» κόμμα ως εναλλακτική λύση στην ΕΡΕ, ρόλο που δεν μπορούσε τότε να παίξει η ΕΔΑ, ως «διευθυνόμενη» από το εξωτερικό. Στα άρθρα αυτά βλέπει κανείς να διατυπώνεται για πρώτη φορά, ελλειπτικά έστω αλλά με περισσή σαφήνεια, το σχέδιο που κατέληξε, τρία χρόνια αργότερα στην ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου.

Πριν φτάσουμε στην άνοδο της Ενώσεως Κέντρο το 1963-1964, έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς υποδέχθηκε το «Βήμα» τη νίκη της ΕΡΕ στις εκλογές του 1961, οι οποίες δεν είχαν ακόμη χαρακτηριστεί «εκλογές της βίας και νοθείας». Με τίτλο «Θα συμπληρώσει δεκαετίαν συνεχούς παραμονής εις την πρωθυπουργίαν», η εφημερίδα δημοσίευε δίστηλη φωτογραφία ενός χαμογελαστού Καραμανλή, και δίπλα της κύριο άρθρο, που άρχιζε ως εξής:

«Τα τελικά αποτελέσματα των εκλογών δίδουν εις τον Αρχηγόν της ΕΡΕ κ. Καραμανλήν πλειοψηφίαν κυριολεκτικώς ΠΑΤΑΓΩΔΗ, ομοίαν της οποίας δεν είχε κατορθώσει να συγκεντρώση ούτε αυτός ο στρατάρχης Παπάγος. Η αναγνώρισις της εκτάσεως της νίκης του κ. Καραμανλή αποτελεί πράξιν ευθύτητος και δια τον λόγον αυτόν είναι η αναγνώρισις αυτή καθολική εκ μέρους όλων των καλής πίστεως πολιτών. Έγιναν βεβαίως εις μακρινάς ιδία περιοχάς ΥΠΕΡΒΑΣΙΑΙ του κρατικού μηχανισμού, αι οποίοι είναι απαράδεκτοι εις μίαν γνβησίαν και αληθινήν Δημοκρατίαν. Όμως, από τους τελικούς αριθμούς καθίσταται φανερόν ότι και αν δεν εγίνοντο, πάλιν η ΕΡΕ θα είχε κερδίσει τας εκλογάς με μικροτέραν ίσως κατά τι πλειοψηφίαν, με αρκετήν όμως πάντως δια να σχηματίση ΑΥΤΟΔΥΝΑΜΟΝ και σταθεραν Κυβέρνησιν»¹⁰.

Τελικά οι «υπερβασίες» αποδείχθηκαν μεγαλύτερες και όχι μόνο σε μακρινές περιοχές, έχει εν τούτοις ενδιαφέρον να σημειώσει κανείς τον δισταγμό του

¹⁰ Βλ. «Το Βήμα», 31.10.1961.

«Βήματος» να ενδώσει από την πρώτη στιγμή στην ακραία ρητορική του επακολουθήσαντος «ανενδότης».

Δύο χρόνια αργότερα, το «Βήμα» χαιρέτησε την άνοδο της Ενώσεως Κέντρου την οποία θεώρησε και δική του νίκη. Εξ ού και οι ανησυχίες του την άνοιξη του 1965, όταν ο ορίζοντας είχε αρχίσει να σκοτεινιάζει και η χώρα να οδηγείται στη ρήξη των «Ιουλιανών». Από τότε, δηλαδή αρκετά πριν από την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου από τον βασιλιά, χρονολογείται και η χρήση της λέξης «χούντα», ταυτόχρονα περίπου με τις αποκαλύψεις για την δήθεν συνωμοσία του ΑΣΠΙΔΑ. Έτσι, στις 21 Μαΐου 1965, ο στρατηγός Ιορδανίδης δημοσίευσε άρθρο στο «Βήμα», με τίτλο «η Χούντα», στο οποίο, αφού αναφερόταν στον ΙΔΕΑ, τη γνωστή παραστρατιωτική οργάνωση της Δεξιάς, που, θεωρητικά τουλάχιστον, είχε εξαρθρωθεί μετά το αποτυχημένο πραξικόπημά της, το 1951, μιλούσε για τη νέα χούντα:

«Τώρα, αι πλέον πρόσφατοι ενδείξεις πείθουν ότι μια χούντα, η ίδια ή κάποια άλλη, απέκτησεν ελευθερίαν ενεργείας και παρασκευάζει με ευρύτατους ελιγμούς επίθεσιν κατά της Δημοκρατίας. Εξελίσσεται ήδη από προχθές μια πρώτη φάσις: το σχέδιον παραπλανήσεως της κοινής γνώμης. Καταγγελία περί δήθεν συνωμοτικών κινήσεων εντός των ενόπλων δυνάμεων. Εις αυτόν όμως εδώ τον τόπον έχει συσσωρευθή επί δεκαετίας πείρα οργανώσεως συνδέσμων και κινήματων και εξουδετερώσεώς των. Ουδέποτε, εν τούτοις, έχουν τυπωθή καταγγελίαί τόσοσ κεναί, τόσοσ ανόητοι και κατά τρόπον εξοργιστικώς ανεπίτρεπτον»¹¹.

Ακολούθησε, στις 23 Ιουνίου 1965, η προφητική αγόρευση στη Βουλή του Ηλία Ηλιού, μετά το δήθεν σαμποτάζ του Έβρου, στην οποία ο ιστορικός ηγέτης της ΕΔΑ κατήγγειλε «τη χούντα των στρατοκρατών, σκεύος και αντικείμενον στοργικής φροντίδος εκ μέρους της Αυλής» και τον αντισυνταγματάρχη Παπαδόπουλο, τον υπ' αριθμ. 817760 πραξικοπηματία του σχεδίου ΠΕΡΙΚΛΗΣ και δεξιά χείρα του Νάτσινα. Το κρίσιμο απόσπασμα είχε ως εξής:

¹¹ Βλ. «Το Βήμα», 21.5.1965, βλ. και Γ.Ι. Ιορδανίδου, *Ελπίδες και ανησυχίες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σελ. 13 & επ. 19.

«Και ερωτώ την κυβέρνησιν [ενν. την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου]. Πώς περί οιουδήποτε κ. Παπαδοπούλου υπάρχει το τεκμήριον της αληθείας, και εις βάρος δεκάδων ελευθέρων πολιτών το τεκμήριον της ενοχής, ώστε αρκεί να συντάξη ένα χαρτί ο κ. Παπαδόπουλος δια να συλληφθούν νύκτωρ από τα σπίτια των, εις τα τέσσαρα άκρα της Ελλάδος, 10 πολίται, να τεθούν εις απομόνωσιν, να να κινδυνεύσουν να υποστούν τα γνωστά και συνηθισμένα από τας δίκας της Αεροπορίας [...] δια να ελεγχθή ύστερα ότι όλα αυτά ήσαν πομφόλυξ; Και αν αύριον ένα νέον πόρισμα κατονομάση όχι 10, αλλά 500, 1000, 10.000 πολίτας, είναι δυνατόν να συγκλονισθή το καθεστώς των δημοσίων ελευθεριών, η ασφάλεια του ανθρώπου ότι θα ευρίσκεται εις το σπίτι του [...];»¹²

Από την πρώτη στιγμή, το «Βήμα» χαρακτήρισε τον εξαναγκασμό σε παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου «προδοσία» και τους αποστάτες «προδότες»¹³. Μπορεί, υποστήριζε ανυπόγραφο κύριο άρθρο την μεθεπομένη της εκτροπής, όσα έγιναν να έγιναν «νομοτύπως», εν τούτοις, οι «σύμβουλοι» του βασιλιά,

«θα έπρεπε να είχαν ενθυμηθή ότι η κατάχρησις των δικαιωμάτων αποτελεί την χειροτέραν μορφήν τυραννίας. Θα έπρεπε να είχαν ενθυμηθή ότι η τυχόν εφαρμογή του γράμματος και η εσκεμμένη παρερμηνεία του πνεύματος του Συντάγματος είναι πράξεις χειρότεραι και πλέον επικίνδυναι από την κατάφωρον παραβίασιν του»¹⁴.

Από εκεί και πέρα, με μπροστάρηδες τον Γιώργο Θεοτοκά, τον Φαίδωνα Βεγληρή, τον Μάριο Πλωρίτη και τον στρατηγό Ιορδανίδη, το «Βήμα» πρωτοστάτησε στην καταγγελία της εκτροπής, την οποία δεν δίστασε να χαρακτηρίσει «πραξικόπημα».

¹² Βλ. *Πρακτικά Βουλής*, συνεδρ. 23.6.1965. Η συζήτηση γινόταν επί προτάσεως εμπιστοσύνης που είχε υποβάλει η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου, βλ. Ηλία Ηλιού, *Η κρίση εξουσίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σελ. 155 & επ., 169 & 171.

¹³ Βλ. «Το Βήμα», 16.7.1965.

¹⁴ Βλ. «Το Βήμα», 17.7.1965.

Σιγά-σιγά μάλιστα στοχοποίησε ευθέως τον «νεραρό» βασιλιά, στον οποίο –και όχι στους «συμβούλους» του- απέδιδε την κρίση που είχε προκληθεί.

Από την αρθρογραφία της περιόδου της αποστασίας ξεχωρίζω ένα άρθρο του Γ. Θεοτοκά που, με τίτλο «Η δικτατορία» δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1966 και, μετά την επιβολή της χούντας, μεταφρασμένο στην *Le Monde*¹⁵:

«Η δικτατορία, έγγραφε, σημαίνει την κατάργηση της συνταγματικής νομιμότητας και την επικράτηση της αυθαιρεσίας. Δηλαδή, υπό το καθεστώς της, όλοι μας, μικροί-μεγάλοι, άρχοντες και αρχόμενοι, βρισκόμαστε εκτός νόμου. Καταργούνται οι ελευθερίες μας και μαζί η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, των δικαστών, των καθηγητών πανεπιστημίου. Καταργούνται όλα μας τα πολιτικά δικαιώματα και η προσωπική μας ασφάλεια ακόμα. Ο Γκοτζαμάνης και ο Πιτσώκος¹⁶ έχουν την εξουσία να μπουνε νύχτα στο σπίτι σας, να σας σηκώσουν από το κρεβάτι, να σας ρίξουν σε ένα αυτοκίνητο και να σας πάρουν σε άδηλη κατεύθυνση. Και μην τολμήσετε να διαμαρτυρηθείτε και να πείτε:

Πώς με μεταχιρίζεσθε έτσι; Ξέρετε ποιος είμαι εγώ; Είμαι ακαδημαϊκός. Είμαι στρατηγός με εθνικούς τίτλους. Είμαι πρώην πρωθυπουργός.

Γιατί ο Γκοτζαμάνης και ο Πιτσώκος δεν το έχουν σε τίποτα να σας αρχίσουν στα χαστούκια»¹⁷.

Δύο ήταν οι επώνυμες παρεμβάσεις του Χρήστου Λαμπράκη αυτή την περίοδο: πρώτα, μια σειρά τεσσάρων εκτενών άρθρων στο «Βήμα», τον Μάιο του 1966. Στο πρώτο από αυτά, με τίτλο «Η ώρα της ειρηνικής επανάστασεως», έκανε μια βαρυσήμαντη εκτίμηση: όσα συνέβησαν μετά την εκπαραθύρωση του Γ. Παπανδρέου δεν ήταν «κεραυνός εν αιθρία», αλλά

¹⁵ Στο φύλλο της 24.4.1968, με την ευκαιρία της πρώτης επετείου από την επιβολή της δικτατορίας.

¹⁶ Γνωστοί παρακρατικοί, εμπλεκόμενοι στην δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη, τον Μάιο του 1963.

¹⁷ Βλ. «Το Βήμα», 20.2.1966.

«το αποκορύφωμα και η δραματικώτερη ασφαλώς εκδήλωση της ασθένειας που κατέχει προ πολλού τον εθνικό μας οργανισμό»,

Και μπορεί μεν η κοινή γνώμη να αιφνιδιάστηκε

«από τις ενέργειες του νεαρού βασιλέως, καθώς αναλάμβανε συνταγματικά αθέμιτες πρωτοβουλίες, προκειμένου να διαλύσει το κόμμα της πλειοψηφίας· ή καθώς επιχειρούσε να εκφοβίσει τον ελληνικό λαό με διαγγέλματα απαραδέκτου περιεχομένου»¹⁸,

πλην όμως τα αίτια της κακοδαιμονίας πηγάζουν πολύ βαθύτερα. Ήταν πρώτα απ' όλα η απαξίωση του κράτους και των θεσμών γενικότερα και, δεύτερον, η γενικευμένη καταφρόνηση προς τους βουλευτές. Η μόνη ενδεδειγμένη λύση, όχι βέβαια για τη θεραπεία του κακού, αλλά για πέσουν οι τόνοι και να προχωρήσει η χώρα μπροστά ήταν κατά τον Λαμπράκη η άμεση προσφυγή στις κάλπες¹⁹.

Ένα αίτημα που διατυπώθηκε ακόμη εμφαντικότερα στην δεύτερη επώνυμη παρέμβαση του Λαμπράκη εκείνης της εποχής, την ανοιχτή επιστολή που απηύθυνε , με άλλους τριάντα επιστήμονες και διανοουμένους, την πρώτη επέτειο των «Ιουλιανών». Στην σύνταξη του κειμένου αυτού συνέβαλε, όπως είμαι σε θέση να γνωρίζω, και ο Γιώργος Θεοτοκάς. Το υπέγραψαν μ.ά. ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Ιάκωβος Καμπανέλης, ο Ευάγγελος Παπανούτσος, ο Ηλίας Παρασκευάς και ο Αντώνης Σαμαράκης. Διαβάζω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

«Η έμμονος και έκδηλος προσπάθεια να αγνοηθή η θέλησις του Λαού, να διαμορφωθούν καταστάσεις χωρίς να ερωτηθή, χωρίς να εκφρασθή, μόνον κινδύνους εγκυμονεί δια την χώραν και δι' όλους εν αυτή. Οποτεδήποτε κατά το παρελθόν επεχειρήθη εις τον τόπον αυτόν, η παραβίασις του πολιτεύματος, μόνον περιπέτεια και δεινά επακολούθησαν. Ο ελληνικός λαός ηγωνίσθη από του έτους 1821 δια να δημιουργήση αυτό το κράτος ως κράτος δημοκρατικόν. Και μόνον

¹⁸ Υπαιτιγμός για το πολυσχολιασμένο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του βασιλιά Κωνσταντίνου, της 1.1.1966, όπου χαρακτήριζε τους κομμουνιστές «μιάσματα».

¹⁹ Βλ. «Το Βήμα», 22.5.1966.

όσοι κατενόησαν και εσεβάσθησαν τα δημοκρατικά αισθήματα του ελληνικού λαού, ηδυνήθησαν να κατακτήσουν την αγάπη του και θέσιν λαμπράν εις τον τόπον και την ιστορίαν του»²⁰.

Συνοψίζω. Το «Βήμα» και ο Χρήστος Λαμπράκης ειδικότερα είχαν προβλέψει μια πιθανή δικτατορία, ακόμη και πριν από τα Ιουλιανά. Μετά την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου, τα σχετικά άρθρα πολλαπλασιάστηκαν και η χούντα έφτασε μάλιστα στο σημείο να αποτελεί αντικείμενο των γελοιογραφιών του Κώστα Μητρόπουλου, ο οποίος, κατά τη γνώμη μου, διάνυε τότε την πιο δημιουργική περίοδο της εκπληκτικής σταδιοδρομίας του. Η λάθος εκτίμηση όλων τους, ωστόσο, ήταν ότι την περίμεναν από τον βασιλιά, δηλαδή από τους στρατηγούς, τους οποίους ο Κωνσταντίνος ισχυριζόταν ότι έλεγχε.

Η εσφαλμένη αυτή εκτίμηση οφειλόταν, κατά τη γνώμη μου, στην υποβάθμιση ενός φαινομένου που είχε εκδηλωθεί ήδη από τα χρόνια του ΙΔΕΑ, στις δεκαετίες του 1940 και του 1950: την προϊούσα αυτονόμηση των ενόπλων δυνάμεων ακόμη και από το στέμμα και τη Δεξιά, η οποία άρχισε να σημειώνεται με τον διορισμό του Αλέξανδρου Παπάγου ως αρχιστρατήγου, το 1949, κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου πολέμου. Μια αυτονόμηση που δεν ήταν μόνον επιχειρησιακή, αλλά και θεσμική, αφού ο αρχιστράτηγος μπορούσε να προβαίνει μόνος του σε τοποθετήσεις, μεταθέσεις και διορισμούς, χωρίς να δίνει λογαριασμό σε κανέναν, ούτε βέβαια στους αρμόδιους υπουργούς των τριών όπλων. Όπως έκτοτε έχουν δείξει διάφορες εκθέσεις αλλά κυρίως το παραπεμπτικό βούλευμα των πρωταίτιων της χούντας, μετά το 1958, οι ένοπλες δυνάμεις ξέφυγαν από τον έλεγχο της κυβέρνησης Καραμανλή, αναπτύσσοντας μηχανισμούς τους οποίους η τελευταία σε μεγάλο βαθμό αγνοούσε ή έστω ανέχθηκε. Αν βασιστεί κανείς στην μαρτυρία του Παν. Κανελλόπουλου, σε αυτή την τάση εντάσσονταν το σχέδιο ΠΕΡΙΚΛΗΣ, αλλά και η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη, στη Θεσσαλονίκη, τον Μάιο του 1963.

Το λάθος, με άλλα λόγια, της Ενώσεως Κέντρου, του Ανδρέα Παπανδρέου και της Αριστεράς, λάθος στο οποίο παρέσυραν τον Λαμπράκη και το Συγκρότημα, ήταν ότι την κρίσιμη στιγμή, την άνοιξη του 1967, πίστευαν πως ο βασιλιάς μπορούσε αν το

²⁰ Βλ. «Το Βήμα», 14.7.1966.

ήθελε να επιβάλει τη νομιμότητα. Ακόμη και ο Χρήστος Λαμπράκης που, όπως είδαμε, μιλούσε από το 1966 για τα βαθύτερα αίτια της κακοδαιμονίας δεν διανοήθηκε ότι ο Κωνσταντίνος ήταν κυριολεκτικά γυμνός.

Με αυτή την έννοια, ο Χρήστος Λαμπράκης αιφνιδιασθηκε όντως στις 21 Απριλίου 1967. Παρά ταύτα, πήρε, κατά τη γνώμη μου, τη σωστή απόφαση, κρατώντας το Συγκρότημα ανοιχτό. Γιατί, όπως μπορώ με κατηγορηματικότητα να σας διαβεβαιώσω, χωρίς την αποφασιστική συνδρομή των εφημερίδων του και μερικών θαρραλέων δημοσιογράφων, το φοιτητικό κίνημα που, από το χειμώνα του 1971-72 άλλαξε τα δεδομένα της αντιδικτατορικής πάλης, δεν θα είχε αναπτυχθεί όπως αναπτύχθηκε. Δεν μιλώ για την αρθρογραφία μερικών εμπνευσμένων ανθρώπων, όπως ο Γιώργος Κουμάντος και ο Δημήτρης Τσάτσος και ο Μίμης Μαρωνίτης, ούτε για την καταλυτική σημασία της δημοσίευσης των πρακτικών από τις δίκες των αντιστασιακών –μέσω των οποίων, θυμίζω, έγινε ευρύτερα γνωστή η Δημοκρατική Άμυνα, το 1970 και το ΚΚΕ(εσωτερικού) το 1974, αλλά για πράγματα πολύ πιο μπανάλ και «καθημερινά», όπως η στήλη του Μηνά Παπάζογλου, και οι ανακοινώσεις για μίαν εκδήλωση, για μια παράσταση ή για την παρουσίαση ενός βιβλίου, σε μίαν εποχή όπου, χωρίς internet, facebook και κινητά τηλέφωνα, η επικοινωνία δεν ήταν εύκολη.

Κλείνοντας, θα αναφερθώ σε μίαν άλλη συμβολή του Συγκροτήματος και του Χρήστου Λαμπράκη προσωπικά, εκείνην ειδικά την περίοδο: αναφέρομαι στην προβολή διανοουμένων της Αριστεράς, οι οποίοι, στα χρόνια της χούντας, βρήκαν στο «Βήμα» και τα «Νέα» φιλόξενες στήλες, στο όνομα της αντιδικτατορικής ενότητας. Ήταν η εξέλιξη της τάσης που είχε εκδηλωθεί πρώτα στις προδικτατορικές «Εποχές» και που επιβεβαιώθηκε το 1969-1970, στα «18» και τα «Νέα Κείμενα», best sellers της εποχής, στην προβολή των οποίων το Συγκρότημα είχε συμβάλει τα μέγιστα. Οι εκδοτικές αυτές επιτυχίες, σε συνδυασμό με την Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) και την Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (ΕΚΙΝ), τα δύο σωματεία που απαγόρευσε η χούντα, την άνοιξη του 1972, συνέβαλαν έμμεσα αλλά καθοριστικά στην δημιουργία του κλίματος ενότητας που διευκόλυνε τη βελούδινη μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία, το δεύτερο εξάμηνο του 1974, και στη μεγάλη νίκη της «αβασίλευτης» στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό,

τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Μια αναμέτρηση στην οποία, για πρώτη και νομίζω για τελευταία φορά στη ζωή του, ο Χρήστος Λαμπράκης δεν συμμετείχε μόνο από το γραφείο του, αλλά σηκώνοντας τα μανίκια και κολλώντας ο ίδιος, που λέει ο λόγος, αφίσες.